

Обвинувачення театральних діячів, розстріляних у м. Києві під час Великого терору 1937–1938 рр.

Мета – визначити характер обвинувачень (їхнє політичне забарвлення, ознаки репресій за національно-культурною приналежністю, наявність/відсутність професійної складової тощо); виявити ймовірні мотиви і формальні приводи для арештів; з'ясувати особливості провадження слідства стосовно театральних діячів.

Методологія і методи. У дослідженні застосований структурно-системний метод обробки даних, який дозволив узагальнити інформацію щодо політичної спрямованості обвинувачень та отримати синтезоване уявлення про репресії у театральній сфері. Основний акцент зроблено на внутрішній критиці матеріалів архівно-кримінальних справ, зокрема, на виявленні невідповідностей і суперечностей, які містяться у документах.

Висновки. Архівно-кримінальні справи, що були опрацьовані та використані авторкою для наукового дослідження, мають ознаки фальсифікації процесу розслідування. Підтасовка та викривлення фактів здійснювалися співробітниками держбезпеки НКВС УРСР. Є підстави вважати, що всі обвинувачення театральних діячів, засуджених до страти, були проявом репресії за політичною, соціальною чи національною ознаками. Авторка дійшла висновку, що професійна діяльність фігурантів справ лише частково впливала на обвинувачення. Перед усім про це свідчить перебіг слідства, спрямований на отримання «доказів» про «контрреволюційний», «шпигунський» чи «терористичний» характер діяльності заарештованих. Порівняльний аналіз архівно-кримінальних справ засвідчив, що до «групи ризику» у театральному середовищі потрапляли керівні кадри театрів – директори, художні керівники, режисери тощо. Серед розстріляних театральних діячів значну частку становили актори Польського державного театру УРСР. У свою чергу, це можна розглядати як результат репресій за національною ознакою у контексті проведення «польської національної операції».

Ключові слова: Великий терор, театр, репресії, контрреволюційна діяльність.

* Полідович Олена Анатоліївна – начальник науково-дослідного відділу Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» [e-mail: bykivnyua@gmail.com].

Актуальність проблеми Великого терору 1937–1938 рр. спричинена необхідністю осмислення процесів, що зумовили встановлення у СРСР державного терору. Одним із його жахливих наслідків стало масове знищення окремих категорій населення країни. Розсекречення архівів спецслужб СРСР, партійно-радянських органів призвели, з одного боку, до урізноманітнення тематики досліджень, а з іншої – до появи узагальнюючих публікацій. Бібліографічні огляди, присвячені тематиці політичних репресій, вже налічують декілька тисяч праць¹.

Через наявність значної кількості напрямків досліджень і різноманіття тематики, актуальним стало уведення до наукового обігу нових фактів щодо діяльності каральних органів у зазначений період. Це необхідно для співставлення даних, порівняння отриманих висновків із результатами інших дослідників і подальшого корегування узагальнюючих висновків.

Наукові пошуки виявили значну кількість жертв сталінської репресивної системи. Масив інформації, що міститься у документах архівно-кримінальних справ, потребує класифікаційного підходу вже на початковому етапі. Одним із варіантів такого підходу стало виокремлення груп репресованих, зокрема і за професійною ознакою.

У запропонованій статті авторка досліджувала кримінальні справи театральних діячів, репресованих у Києві під час Великого терору 1937–1938 рр. і згідно з ухвалами судових і позасудових органів розстріляних – загалом 21 особа. Більшість даних про обвинувачення репресованих акторів, режисерів і директорів театрів уперше вводяться до наукового обігу.

Про розвиток театального мистецтва у періоду революційних потрясінь та формування і функціонування тоталітарної системи у 1920–1930-х рр. написано чимало досліджень. Вчені комплексно дослідили ідеологічні і культурні зміни у художніх напрямках і стилях режисерських постановок, формування принципів радянської драматургії періоду 1920-х – 1930-х рр., репер-

¹ Див. наприклад: Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.): Бібліографічний покажчик / авт. вступ. ст.: С. Білокінь, Р. Подкур, О. Рубльов / НАН України. Ін-т історії України. – Житомир: Полісся, 2007.

туар українських театрів тощо². Серед іншого, науковці зазначили декларативний характер управління театральною сферою, обмеження свободи творчості, репресивні дії влади при затвердженні репертуару радянських театрів, фізичне знищення представників театрального середовища у період сталінських репресій, зокрема, відомого реформатора української сцени Леся Курбаса³. Стосовно інших театральних діячів, які стали жертвами сталінського режиму, наявність у науковому полі інформації про них залежала від пізнаваності їхнього творчого доробку. Так, життя і творчість Януарія Бортника, Сергія Каргальського, Олексія Ходимчука, Бориса Дробинського представлена у наукових і науково-популярних публікаціях⁴. Оприлюднення посилань на архівні документи, що містять дані, які стосуються їх арешту і страти, доповнили наші уявлення про останній етап їхнього життя.

Проблема репресій театральних діячів представлена у дослідженнях із історії Польського державного театру УРСР, що діяв у Києві у 1931–1938 рр. Його діяльність і процес ліквідації

² Нариси з історії театрального мистецтва України ХХ століття / Ін-т проблем сучасного мистецтва НАМ України. – К: Інтертехнологія, 2006; *Веселовська Г. І.* Український театральний авангард / Там само. – К.: Фенікс, 2010; *Гринишина М. О.* Театр української драматургії. Сучасна та класична українська п'єса на сценах театрів у 1930-х рр. / Там само. – К.: Інтертехнологія, 2006.

³ Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927–1929 рр. / упоряд.: *В. М. Даниленко*. – К.: Темпора, 2012; *Томашпільська Л.* Олтар скорботи: театральні діячі України – жертви сталінського терору // Вітчизна. – 1996. – № 5–6. – С. 65–98; *Очеретянюк В.* Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством: до 80-річчя створення радянської цензури // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 70–79.

⁴ Див. наприклад: *Галонська О. І.* Режисер Януарій Бортник та шляхи становлення української музичної комедії // Наукові записки Тернопільського нац. пед. ун-ту імені В. Гнатюка. Серія: Мистецтвознавство. – 2011. – № 2. – С. 154–158; *Квалишвили Л.* Воспоминания о Сергее Каргальском // Музична культура України у спогадах, матеріалах, листах. – К., 2008; Пам'ять Биківні: документи та матеріали / упоряд. О. Г. Бажан; ред. П. Т. Тронько та ін. – К.: Рідний край, 2000.

цього осередку польської театральної культури став прикладом масштабного втручання репресивної системи у роботу театрального колективу. Останні публікації, присвячені Польському державному театру у радянській Україні, містять матеріали архівно-кримінальних справ на його представників⁵. Уведення до наукового обігу нових даних про акторів і режисерів цього театру актуалізує дослідження його історії і зумовить нові узагальнення.

Джерельною базою дослідження стали архівно-кримінальні справи жертв репресій, адже вони дозволяють зробити висновок стосовно тих реальних або вигаданих фактів, що вважалися достатніми для ухвалення смертного вироку.

Методиці опрацювання архівно-кримінальних справ присвячено низку праць⁶, що стали базовими у проведенні дослідження. Вона передбачає системне вивчення документів і критичне сприйняття наявної у них інформації. Послідовне дотримання цих вимог дозволяє відстежити формальну логіку процесу слідства, метою якого було підтвердження попередніх обвинувачень і вироблення фінального документа – обвинувального висновку. Водночас виявляються моменти маніпуляції інформацією для фальсифікації як окремих фактів, так і всього процесу розслідування.

⁵ Див. наприклад: *Томасова Н.М.* Доля директорів Польського театру Івана Липинського та Олександра Гордієнка-Летугіна // *Українська бібліографістика.* – 2018. – Вип. 16. – С. 104–116; *Ї ж.* Актриса Польського театру Ганна Мудра: біографічна розвідка // *Там само.* – 2016. – Вип. 14. – С. 106–115.

⁶ Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. Зб. наук. пр. / ред. кол.: Р. Я. Пиріг та ін. – К., 1998; Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. Метод. рекомендації / упоряд. О. В. Гранкіна, Д. В. Омельчук, Н. П. Московченко. – К., 1997; *Петровський Е.* Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «Великого терору» 1937–1938 рр. // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* – № 1. – 2007. – С. 172–188; *Подкур Р., Ченцов В.* Документи органів державної безпеки УСРС 1920–1930-х років: источниковедческий анализ. – Тернополь, 2010. – 372 с.

Для проведення порівняльного аналізу матеріалів архівно-кримінальних справ репресованих осіб, які працювали у театральній сфері, були виконані наступні наукові й практичні завдання: виокремлення основних характеристик для співставлення даних; вивчення і систематизація документів архівно-кримінальних справ; відстеження схеми слідства за допомогою аналізу внутрішньої логіки документів.

В основу порівняльного аналізу архівно-кримінальних справ покладено наступні характеристики: стаття (або статті) обвинувачення; формальний привід для арешту і попередні обвинувачення; пов'язаність справ між собою; імовірна схема слідства: закономірності й різниця; обвинувачення на момент завершення слідства; наявність чи відсутність професійної складової у протоколах допитів і в обвинувальному висновку; невідповідності та суперечності документів.

Вже на початковому етапі дослідження було виокремлено групи осіб за статтями обвинувачення. Найбільшою з них (15 осіб, або 71,5% врахованої кількості справ) виявилася та, до якої увійшли «члени контрреволюційних організацій» (ст. 54-11)⁷. При цьому, частина з них (6 осіб, або 28,5%) одночасно звинувачені у тероризмі, інша частина (6 осіб, або 28,5%) – у шпигунстві, і найменша частина (4 особи, або 19%) – у контрреволюційній пропаганді й агітації.

Найбільший відсоток щодо обвинувачення у приналежності до контрреволюційних організацій підтвердив висновки дослідників історії сталінських репресій, що

«карально-репресивні органи мали, розроблену ними ж, модель тотальної антирадянської, контрреволюційної змови, в якій кожній течії або особі було виділено відповідний осередок»⁸,

та спостереження стосовно свідомої практики формування групових справ, результатом чого стало те, що

⁷ Тут і далі у тексті статті обвинувачення відповідають Кримінальному кодексу УСРР 1927 р.

⁸ *Нікольський В. М.* Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 113.

«серед 89 тис. заарештованих у першій половині 1938 р. громадян, жоден не був «контрреволюціонером-одинаком», всі входили до якихось контрреволюційних організацій»⁹.

Другою за кількістю (10 осіб, або 47%) стала група обвинувачених у шпигунстві (ст. 54-6). До неї увійшли, зокрема, 4 особи, звинувачені лише за цією статтею. Кількісно рівнозначними (6 осіб у кожній) виявилися групи обвинувачених у тероризмі (ст. 54-8) та у контрреволюційній пропаганді й агітації (ст. 54-10). До останньої увійшли, зокрема, 2 особи, звинувачені лише за цією статтею.

Основними контрреволюційними організаціями, учасниками яких були визнані театральні діячі, стали «українська антирадянська націоналістична терористична організація» та «Польська організація військова» (ПОВ). До першої були зараховані директори провідних київських театрів І. Яновського¹⁰, К. Гетьмана¹¹, Л. Копелевича¹², художніх керівників і головних режисерів український театрів С. Каргальського¹³, Я. Бортни-

⁹ *Подкур Р.Ю.* За повідомленням радянських спецслужб / НАН України. Ін-т історії України. – К.: Рідний край, 2000. – С. 120.

¹⁰ *Яновський Іван Іванович* (1898–26.10.1937) – директор Академічного театру опери та балету УРСР (нині Національний академічний театр опери та балету України ім. Тараса Шевченка). У 1933–1935 рр. – директор Харківського оперного театру. Член КП(б)У у 1926–1937 рр.

¹¹ *Гетьман Кирило Андрійович* (1903–22.12.1937) – директор Українського державного драматичного театру ім. Франка (нині Національний академічний драматичний театр ім. Івана Франка). У 1932–1934 рр. – директор Одеського театру опери та балету. Член КП(б)У у 1920–1937 рр.

¹² *Копелевич Лазар Наумович* (15.07.1907–24.10.1937) – директор Державного театру музичної комедії УРСР (нині Київський національний академічний театр оперети). Член КП(б)У у 1928–1937 рр.

¹³ *Каргальський (Слинько) Сергій Іванович* (22.06.1888–22.08.1938) – художній керівник і режисер Державного театру музичної комедії УРСР (нині Київський національний академічний театр оперети). Заслужений артист УРСР. У 1923–1925 рр. – актор театру «Березиль». Із 1925 р. займав керівні посади в оперних театрах м. Харкова, м. Одеси, м. Дніпропетровська. Постановник оперних спектаклів.

ка¹⁴ і О. Ходимчука¹⁵. Б. Дробинського¹⁶ чекісти звинуватили у приналежності до «Української військової організації» (УВО), А. Кулика¹⁷ слідство визнало учасником «військово-офіцерської контрреволюційної організації», Є. Захарчука¹⁸ – членом «підпільної української фашистської організації «Союз націонал-демократів України».

Учасниками «ПОВ» слідчі визнали акторів Польського державного театру УРСР¹⁹ В. Ключа²⁰, М. Толстого²¹, К. Шилобрита²²,

¹⁴ *Бортник Януарій Дем'янович* (03.05.1897–16.01.1938) – головний режисер Харківського державного театру Революції. У 1922–1928 рр. працював у театрі «Березіль». Закінчив режисерську лабораторію театру «Березіль». У 1930–1933 рр. – головний режисер Першої державної української музичної комедії у м. Харкові. Постановник музичних спектаклів, режисер театру малих форм.

¹⁵ *Ходимчук Олексій Остапович* (17.03.1896–04.01.1938) – художній керівник Робітничо-колгоспного театру Вінницької обл. Закінчив Державний музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка. У 1920-х рр. – актор театру «Березіль».

¹⁶ *Дробинський Борис Костянтинович* (1904–02.09.1938) – на момент арешту – режисер Київської кіностудії. У 1923–1932 рр. – актор, у 1932–1934 рр. – режисер театру «Березіль». У 1935–1936 рр. – режисер Польського державного театру УРСР.

¹⁷ *Кулик Антон Нілович* (10.07.1897–31.08.1938) – помічник режисера Російського державного драматичного театру (нині Національний академічний театр російської драми ім. Лесі Українки).

¹⁸ *Захарчук Євген Михайлович* (16.12.1882–13.02.1938) – актор Польського державного театру УРСР.

¹⁹ Назва театру неодноразово змінювалася. Авторка користується назвою періоду 1937–1938 рр.

²⁰ *Ключ Вацлав Іванович* (11.02.1908–10.10.1937) – актор Польського державного театру УРСР. Закінчив Польську драматичну студію у м. Києві.

²¹ *Толстой Михайло Миколайович* (13.12.1908–25.09.1937) – актор Польського державного театру УРСР. Закінчив Польську драматичну студію у м. Києві.

²² *Шилобрит Костянтин Людвігович* (29.12.1908–13.04.1938) – актор Польського державного театру УРСР. Закінчив Польську драматичну студію у м. Києві.

Г. Тарло²³, Й. Іжикевича²⁴, а також колишнього директора цього театру О. Гордієнка-Летугіна²⁵.

Виокремимо групу театральних діячів, до якої потрапили переважно керівні кадри театрів, адже саме їхні архівно-кримінальні справи дозволили простежити деякі процеси, характерні для переслідувань діячів культури. Під час слідства стосовно цих осіб слідчі простежували зв'язки підслідних із «контрреволюційними елементами», маніпулювали запитаннями про націоналістичну спрямованість їхньої діяльності. Аналіз формальних підстав для арешту театралів-управлінців доводить їхній зв'язок із процесом кадрової чистки апарату Управління у справах мистецтва при Раді народних комісарів УРСР, що з 1936 р. опікувалося театрами.

В архівно-кримінальних справах багатьох діячів мистецтва згадується А. Хвиля²⁶, який на момент його арешту 13 серпня 1937 р. обіймав посаду начальника зазначеного управління²⁷. Саме А. Хвилю назвали «вербувальником» у контрреволюцій-

²³ Тарло Генріх Самуїлович (05.03.1898–17.09.1937) – актор Польського державного театру УРСР. У 1926–1933 рр. актор і режисер Державного єврейського театру у Москві (ГОСЕТ).

²⁴ Іжикевич (Весенін) Йосип Станіславович (1896–26.12.1937) – актор Польського державного театру УРСР. Закінчив Київський театральний технікум.

²⁵ Гордієнко (Гордієнко-Летугін) Олександр Федорович (27.04.1898–14.11.1937) – головний режисер Третього колгоспного театру. Закінчив Київський театральний інститут. У 1931–1933 рр. і 1935–1936 рр. – директор Державного польського театру УРСР. Член КП(б)У у 1926–1937 рр.

²⁶ За визначенням В. А. Войналовича, А. Хвиля «був одним із фундаторів нової соціалістичної культури» і «посідав не менш значне місце у створенні “держави-казарми”, того нелюдського репресивного механізму, активним ідеологічним рупором, а часто і привідним пасом якого він був, ставши потім і сам його жертвою». Див. Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / НАН України. Ін-т історії України / редкол.: П. Т. Тронько та ін. – К.: Рідний край, 1991. – С. 329

²⁷ Енциклопедія історії України. Т. 10 / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2013. – С. 365.

ну націоналістичну організацію І. Яновський та В. Гетьман, а на його «шкідницьку діяльність» стосовно кадрового складу і репертуару театрів послалися Л. Копелевич, С. Каргальський і Я. Бортник. Так, із протоколу допиту останнього дізнаємося, що нібито А. Хвиля, призначаючи його керівником Державного театру Революції у м. Харкові, висловлював впевненість, що, як учень Л. Курбаса, той зуміє зробити з театру «справжній розсадник української культури»²⁸.

І. Яновський повідомив слідству, що націоналістичні настрої з'явилися у період його роботи директором Харківського оперного театру і були результатом спілкування з А. Хвилею, який «завжди наполягав на тому, щоб оперний театр ставив лише українські опери, відмовившись від постановок західноєвропейських творів»²⁹.

І. Яновський на допиті свідчив, що настанови А. Хвилі стосувалися, перш за все, кадрової політики,

«результатом якої стала наявність у колективі театру великої кількості соціально-чужих і ворожих елементів»³⁰.

Слідчі це кваліфікували як прояв «контрреволюційної роботи членів організації» у сфері українського мистецтва. Подібні «настанови» отримав і К. Гетьман. Згідно з його свідченнями, його «завербував до націоналістичної організації з метою проведення націоналістичної роботи в театрі» М. Соболев, колишній заступник А. Хвилі, який

«дав мені завдання стягувати й висувати в театрі ім. Франка націоналістичні кадри, розширювати ряди організації за рахунок вербування до неї націоналістів і у роботі театру протягувати націоналістичний репертуар»³¹.

Слідчі пов'язали архівно-кримінальні справи К. Гетьмана та І. Яновського через долучення до них протоколу допиту М. Соболева від 13 вересня 1937 р., який повідомив про терористичний характер «організації»:

²⁸ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 010972, арк. 18.

²⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 44240, арк. 58.

³⁰ Там само, арк. 68.

³¹ Там само, спр. 44983, арк. 16-17.

«У липні 1937 р. Хвиля мені повідомив, що у дні святкування Жовтневої революції організація намітила вбивство Косіора й того з членів Політбюро ЦК ВКП(б), хто приїде з Москви до Києва на святкування. Особисто мені Хвиля запропонував прийняти участь у виконанні цього терористичного акту разом із учасниками організації – Яновським – директором Київської опери і Гетьманом – директором театру ім. Франка. [...] Терористичний акт мав бути здійсненим у одному з театрів, під час урочистого засідання, присвяченого 20-річчю Жовтня. Малося на увазі, що учасники терористичної групи, які є керівниками театрів, зуміють без перешкод проникнути до театру і стріляти, знаходячись у безпосередній близькості до Косіора»³².

Невідповідність подібних сценаріїв життєвим реаліям доводить невизнання свідчень М. Соболева К. Гетьманом та І. Яновським, а також повна реабілітація А. Хвилі й М. Соболева Верховним Судом СРСР у 1957 р.³³

Закономірністю практично всіх кримінальних справ на театралів-управлінців стала наявність свідчень інших осіб про їхню участь у контрреволюційній організації. В обвинувальних висновках у справах представників цієї групи відображена сфера їхньої професійної діяльності або зазначається загальне формулювання: «проводив підривну роботу в області театального мистецтва, спрямовану на дискредитацію політики партії та Радянської влади» (Л. Копелевич)³⁴, «проводив націоналістичну діяльність у театрі» (К. Гетьман)³⁵, «проводив підривну націоналістичну діяльність в області радянського мистецтва» (О. Ходимчук)³⁶, «проводив підривну діяльність на культурно-ідеологічному фронті» (С. Каргальский)³⁷. При цьому, слідчих майже не цікавили конкретні факти професійної діяльності підслідних. Слідчі через маніпуляції відомими фактами, психологічний і фізичний тиск на підслідних розробляли схему

³² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 44983, арк. 34-35.

³³ Там само, арк. 107.

³⁴ Там само, спр. 43194, арк. 48.

³⁵ Там само, спр. 44983, арк. 44.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 62781, арк. 38.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74942, арк. 69.

«контрреволюційної діяльності» і, користуючись загальними формулюваннями, формували «доказову базу» для обвинувального висновку. Як приклади фальсифікації кримінальних справ на театральних діячів проаналізуємо декілька із них.

Справа К. Гетьмана³⁸. Заарештований 20 жовтня 1937 р. як «учасник контрреволюційної націоналістичної організації». Вже 26 жовтня 1937 р. написав власноручні свідчення, де визнав свою участь в «українській націоналістичній організації» і погоджувався надати свідчення про діяльність членів організації³⁹. У кримінальній справі лише 2 протоколи допитів, різниця у датуванні яких понад місяць. Під час допиту 28 жовтня 1937 р. К. Гетьман підтвердив усі факти, що були зазначенні у його власноручному свідченні, й «зізнався», що у театрі ім. Франка

«групував націоналістично налаштованих артистів і протягував націоналістичний репертуар».

Цікава реакція слідчого на цю заяву:

«Щодо вашої націоналістичної діяльності у театрі Ви розповісте пізніше».

Під час наступного допиту 2 грудня 1937 р. слідчий вимагав від К. Гетьмана підтвердження свідчень проти нього як учасника «терористичної групи», що були отримані слідством від інших осіб (зокрема, вже згаданий епізод із протоколу допиту М. Соболева). Однак, К. Гетьман категорично заперечив обвинувачення у «терористичній змові». Обвинувальний висновок у справі К. Гетьмана базується на його власних свідченнях і свідченнях інших осіб, а також констатував факт невизнання участі у «терористичній діяльності організації».

Справа І. Яновського⁴⁰. Заарештований 11 вересня 1937 р. як активний учасник української контрреволюційної націоналістичної організації. Арешту І. Яновського передувало звіль-

³⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 44983.

³⁹ Про директиву на отримання від підслідних документів такого змісту, яка існувала в органах НКВС у другій половині 1930-х рр., див.: *Подкур Р.Ю.* За повідомленням радянських спецслужб. – С. 134.

⁴⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 44240.

нення його з роботи, що засвідчив долучений до матеріалів слідства протокол засідання бюро Київського міськкому КП(б)У від 9 вересня 1937 р. (за 2 дні до арешту). Формальна підстава – зв'язок із «ворогами народу» і невиконання постанови бюро міськкому КП(б)У «Про очищення Оперу від небажаних елементів»⁴¹. У кримінальній справі три протоколи допитів, що дозволяють простежити логіку слідства. Перший протокол – це повністю узгоджений документ, що не має ознак тиску на підслідного; другий – уточнюючий, проведений для відповіді лише на одне запитання; третій – зразок допиту під тиском. Цей протокол можна назвати «відмовним», оскільки І. Яновський відкидав усі аргументи слідчих і не визнав обвинувачень у тероризмі.

Крім протоколів допитів, до кримінальної справи долучені власноручні свідчення І. Яновського. Вони містять факти його професійної діяльності та, ймовірно, його власне бачення її «контрреволюційної спрямованості». Слідчий проігнорував всі зазначені підслідним факти і до обвинувального висновку включив лише ті «епізоди», що були необхідні для обґрунтування приналежності І. Яновського до контрреволюційної організації.

Справа Л. Копелевича⁴². Заарештований 14 вересня 1937 р. як активний учасник «української антирадянської націоналістичної організації, що стояла на терористичних позиціях». Формальною підставою для арешту, ймовірно, слугували свідчення проти нього інших осіб. У справі 2 протоколи допитів із різницею у датуванні у 3 тижні. Слідчий намагався отримати від Л. Копелевича докладну інформацію про «контрреволюційні завдання». Оскільки жодних конкретних завдань ні слідчий, ні підслідний не могли «придумати», то відповіді підслідного або були надто формальними («проводив шкідницьку підривну діяльність, спрямовану на дискредитацію партії у питаннях національної політики»⁴³), або були прикладом типової маніпуляції відомою інформацією чи фактами:

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 44240, арк. 10.

⁴² Там само, спр. 43194.

⁴³ Там само, арк. 13.

«мною саботувалося відкриття театру у визначений термін, що завдало велику шкоду державі»⁴⁴.

У кримінальній справі міститься протокол допиту свідка від 7 жовтня 1937 р., після першого допиту підслідного. Але у ньому відсутні будь-які факти «контрреволюційної діяльності», окрім інформації щодо імовірного членства Л. Копелевича в «організації». Тож обвинувальний висновок було побудовано лише на власних зізнаннях підслідного. Згодом деяких співробітників держбезпеки, які були причетні до розслідування кримінальної справи Л. Копелевича, зокрема, помічника начальника 4 відділу УДБ НКВС УРСР Д. Перцова, у 1939 р. звинуватили у застосуванні під час допитів «методів фізичного впливу»⁴⁵.

Справи О. Ходимчука⁴⁶ і Я. Бортника⁴⁷ подібні за схемою побудови слідства, що підтвердило певну уніфікованість процесу спрощеного слідства. Хоча слідчі дії у справі Я. Бортника проходилися у м. Дніпропетровську, а О. Ходимчука – у м. Києві. В обох випадках слідству вистачило одного короткого допиту, що містив декілька стандартних запитань: про підтвердження участі підслідного в «організації», конкретних обставин залучення до неї (ким і коли), завдання і практичну діяльність організації загалом і безпосередньо самого підслідного. Для підтвердження контрреволюційної діяльності Я. Бортника і О. Ходимчука слідчі опитали свідків. У кримінальній справі Я. Бортника три допити «учасників організації», які призвели до арешту Я. Бортника. Двох наступних свідків опитали вже після отримання власного зізнання Я. Бортника.

У кримінальній справі О. Ходимчука наявний один протокол допиту свідка, який слугував формальним приводом для його арешту, і два протоколи допитів свідків вже після арешту. Протоколи допитів свідків розглядалися як необхідні процедурні моменти, адже до обвинувальних висновків ані Я. Борт-

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 43194, арк. 14.

⁴⁵ Там само, арк. 109.

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 62781.

⁴⁷ ГДА СБ України, м. Харків, спр. 010972.

ника, ані О. Ходимчука інформація, надана свідками, не увійшла. Цей факт, як і включення до кримінальної справи лише тих протоколів допитів, які були необхідні для обґрунтування правомірності слідчих дій, свідчить про схематичність і спрощеність слідчого процесу⁴⁸.

Справа С. Каргальського⁴⁹. Заарештований 26 грудня 1937 р. як активний «учасник контрреволюційної організації». Одним із перших документів у кримінальній справі є заява С. Каргальського від 4 січня 1938 р. про визнання «тяжких злочинів перед українським народом» з проханням надати йому можливість «щиро розповісти про свою контрреволюційну націоналістичну роботу»⁵⁰. Наступним за датуванням документом стали власноруч написані свідчення (112 сторінок) С. Каргальського. На протипагу свідченням І. Яновського, вони не покреслені червоним олівцем, що є характерною ознакою перегляду і аналізу документів співробітниками держбезпеки. У справі два протоколи допитів підслідного із різницею у датуванні у шість місяців. Перший протокол 22 лютого 1938 р. свідчив про те, що, незважаючи на згоду С. Каргальського відповідати на запитання, слідчих не задовольняла надана інформація. Лінгвістичний аналіз засвідчив, що допит містить ознаки тиску, жорсткі формулювання, вимогу визнати терористичну і шпигунську діяльність. Другий протокол 21 серпня 1938 р. був формальним документом – підслідний підтвердив, що його повідомили про завершення слідства. Обвинувальний висновок у справі С. Каргальського датований 20 серпня 1938 р. Смертний вирок був ухвалений 22 серпня 1938 р., його виконали того ж дня.

До розслідування контрреволюційної діяльності С. Каргальського були долучені протоколи допитів свідків, датовані

⁴⁸ Спостереження щодо подібної практики наповнення слідчих справ документами зустрічаються у працях дослідників. Так, Е. Петровський зазначив: «Прагнучи створити якусь видимість доведення провини арештованого, слідчі наповнювали справу лише тими документами, які компрометували його». Див.: *Петровський Е.П.* Документи архівно-слідчих справ... – С. 173.

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74942.

⁵⁰ Там само, арк. 12.

1931 р. Саме тоді заарештовані у справі «Українського національного центру» Д. Коліух⁵¹ та інші члени «організації» назвали С. Каргальського серед її активних членів, відповідальних за мистецтво⁵². Під час допиту та у власноручних свідченнях С. Каргальський переважно описував події другої половини 1920-х рр. Саме тому слідчий «тиснув» на нього, вимагаючи докладної розповіді про конкретну «контрреволюційну діяльність» середини 1930-х рр. Формулювання першого пункту обвинувального висновку:

«[...] був активним учасником антирадянської української націоналістичної організації, яка ставила своїм завданням насильницьке повалення Радянської влади»⁵³,

і посилання на свідчення «учасників організації» з переліком усіх долучених до слідства протоколів допитів за 1931 і 1937 рр. побічно свідчать про те, що слідство відносило різночасові процеси до кола діяльності однієї «організації». Для співробітників держбезпеки основною ознакою було їхнє «націоналістичне спрямування». Це додає аргументації для тези про зміщення політичних і правових акцентів в оцінці політики «коренізації» та, як наслідок, засудження українізації культурного життя другої половини 1920-х рр. як «націоналістичного прояву».

Огляд архівно-кримінальних справ театралів-управлінців засвідчив спрямування слідства на підтвердження початкового обвинувачення. При цьому, визнання членства в «українській націоналістичній організації» такими активними провідниками культурного процесу як директори і головні режисери театрів сприймалося ними як цілком закономірне явище. Адже ці особи мали широке коло спілкування, були відповідальними за репертуарну та кадрову політику театрів і сприймали партійні настанови як обов'язкові до виконання. Саме тому підслідні під тиском або добровільно не заперечували «злочинних» зв'язків із засудженими за націоналізм діячами культури чи керів-

⁵¹ Див. Енциклопедія історії України. Т. 4 / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України. Ін-т історії України. – К.: Наук. думка, 2007 – С. 454.

⁵² ГДА СБ України, ф. 6, спр. 74942, арк. 33.

⁵³ Там само, арк. 71.

никами урядових структур, відповідальними за «мистецтво». Отримавши від підслідного згоду визнати себе членом націоналістичної організації, слідчі зосереджувалися на «доказах» його терористичної діяльності. Останнє було підтвердженням конкретної «контрреволюційної діяльності», що одразу підвищувало як статус слідчого, який зміг «отримати» таке зізнання чи довести «провину» за допомогою фальсифікованих свідчень, так і статус кримінальної справи. Водночас, відмова підслідного визнати себе «терористом» не призводила до пом'якшення вироку. Оскільки, як засвідчила дослідницька практика, у контексті реалізації масової операції стосовно «членів українських буржуазних націоналістичних організацій» та спрощеного слідства достатньо було і фальсифікованого свідчення свідка.

На прикладі зазначених вище кримінальних справ можна переконатися у досягненні слідчими поставленої мети – формуванні відповідної доказової бази, що була обґрунтуванням для обвинувального висновку⁵⁴.

Якщо до кримінальних справ театралів-управлінців слідство автоматично включало обвинувачення у приналежності до «української контрреволюційної організації», то у випадку з акторами Польського державного театру УРСР слідчі дії спрямовувалися на доведення належності підслідних до кола польських націоналістів, їх шпигунської діяльності на користь Польщі або проведенні антирадянської контрреволюційної пропаганди. Майже всі вироки по кримінальних справах діячів Польського державного театру УРСР затверджувалися за переліками, що надавалися органами НКВС згідно оперативного наказу № 00485 (т. зв. «польська національна операція»). Виключення становлять лише справи Б. Дробинського і Є. Захарчука, які можуть слугувати за приклад унікальності кожного слідства, незважаючи на уніфікацію процесів і затверджену систему документування.

⁵⁴ Це спостереження відповідає висновку Е. Петровського: «Про достовірність інформації, викладеної в матеріалах слідства, не піклувалися, факти не перевіряли, а у якості доказів використовувалися навіть чутки». Див. *Петровський Е.П.* Документи архівно-слідчих справ... – С. 173.

Справа Є. Захарчука⁵⁵ подібна зі справою А. Кулика⁵⁶. Обидва у минулому були активними учасниками військового протистояння встановленню радянської влади після жовтневого перевороту 1917 р. Про це свідчать характеристики підслідних у документах справи: А. Кулику дано визначення «колишній поручик царської та денікінської армій»⁵⁷, Є. Захарчуку – «визначний петлюрівський діяч, активний учасник каральної діяльності при білих»⁵⁸.

А. Кулика було заарештовано 5 березня 1938 р. Під час допиту він визнав себе членом «військово-офіцерської організації, що проводила організовану боротьбу із радянським ладом, комплектувала офіцерські кадри задля того, щоб у тилу Червоної армії під час війни організувати повстання»⁵⁹, і повідомив слідство про контакти з іншими членами «організації». А. Кулик назвав лише два прізвища – вербувальника і того, кого він сам завербував до «організації». Цього виявилось достатнім для підтвердження обвинувачення за ст. 54-11. За названими прізвищами були відкриті окремі провадження.

На відміну від кримінальної справи А. Кулика, що виглядає доволі спрощеною за схемою побудови слідства, у розслідуванні «контрреволюційної діяльності» Є. Захарчука було зроблено кроки для посилення «доказової бази» про існування в УРСР «підпільної фашистської організації». За свідченнями підслідного заарештували двох названих ним осіб і відкрили окрему групу кримінальну справу. Однак її фігуранти під час допитів заперечували всі факти, повідомлені Є. Захарчуком, і винними себе не визнали. Сам Є. Захарчук заперечував, перш за все, свою участь у каральних операціях під час Української революції:

«Каральною діяльністю я не займався. Я на попередньому слідстві визнавав себе в усьому винним, оскільки ішов за лінією найменшого спротиву і підтверджував усі обвинувачення, через те

⁵⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 72250.

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 61094.

⁵⁷ Там само, арк. 22.

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 72250, арк. 10.

⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 54452, арк. 9, 10.

що вважав правильними ті висновки, які робив слідчий щодо моєї діяльності у той період»⁶⁰.

Це зізнання можна вважати за приклад того, як слідчі маніпулювали фактами минулого життя підслідних, наполягаючи на їх переоцінці.

Б. Дробинського заарештували 21 червня 1937 р. як «учасника контрреволюційної шпигунської організації»⁶¹. Архівно-кримінальна справа Б. Дробинського містить документи, що свідчать про відтермінування проведення будь-яких слідчих дій у зв'язку з «нервовим захворюванням» підслідного і перебуванням його у психіатричній лікарні. Єдиний протокол допиту Б. Дробинського датований 26 серпня 1938 р. Через два дні йому ухвалили смертний вирок. Обвинувачення у приналежності до української націоналістичної організації обґрунтовано свідченнями «свідка», але не підтверджено самим Б. Дробинським. Водночас він не заперечував своїх націоналістичних поглядів і підтримку ним Л. Курбаса. Без жодних доказів залишилося обвинувачення у шпигунстві та приналежності до

«антирадянської польської націоналістичної групи, яка була однією із складових частин контрреволюційної організації “ПОВ” і підтримувала зв'язок з польським консульством»⁶².

Під час перегляду справи Б. Дробинського у 1958 р. було виявлено її невідповідності та наголошено на можливих порушеннях під час проведення слідства:

«Колишній робітник НКВС УРСР Яралянц⁶³, який брав участь у провадженні слідства у цій справі, засуджений за незаконні арешти радянських громадян і фальсифікацію слідчих справ»⁶⁴.

⁶⁰ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 72250, арк. 279.

⁶¹ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47637, арк. 3.

⁶² Там само, арк. 29 а.

⁶³ *Яралянц Олександр Олександрович* (1903–1939) – із 17 серпня 1937 р. – нач. 4 відд. УНКВС по Саратовській обл. Із 20 травня 1938 р. – нач. 4 відд. НКВС УРСР. Із вересня 1938 р. – заст. наркома внутрішніх справ УРСР. Арештований 15 листопада 1938 р.. Засуджений 22 лютого 1939 р. ВКВС СРСР. Розстріляний 23 лютого 1939 р.

⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 47637, арк. 99.

Порівняльний аналіз справ інших осіб, які працювали у Польському державному театрі УРСР і були обвинувачені у приналежності до «ПОВ», демонструє, що у більшості випадків доказом слугували свідчення «інших учасників організації», датовані 1933 р. і 1935 р. У даному випадку враховувалося, що особи, чії свідчення долучалися до кримінальної справи, вже були визнані винними.

Показовою у цьому контексті стала кримінальна справа О. Гордієнка⁶⁵. Його заарештували 1 січня 1937 р. за звинуваченням у приналежності до «Польської організації військової» і проведенні контрреволюційної роботи⁶⁶. Перший наявний у справі протокол допиту О. Гордієнка від 12 вересня 1937 р. містить лише одне запитання: «Чи визнаєте Ви себе винним?». Слідчий зафіксував категоричну відмову підсвідного визнати пред'явлені обвинувачення. Наступний протокол від 27 жовтня 1937 р. вже засвідчив згоду О. Гордієнка надати свідчення про свої зв'язки з іншими учасниками «ПОВ» у період роботи директором Польського державного театру УРСР і, одночасно, його відмову визнавати себе винним у залученні до «організації» нових членів. Різниця у датуванні двох цілковито різних за змістом протоколів 1,5 місяці, що опосередковано свідчить про можливість тиску на підсвідного для отримання необхідних свідчень. Обвинувальний висновок у кримінальній справі О. Гордієнка базується лише на його свідченнях про власну «контрреволюційну діяльність». Всі конкретні факти, названі підслідним під час допитів, зведені у ньому до узагальнених формулювань⁶⁷:

«Отримавши настанови щодо перетворення польського театру на місце націоналістичного виховання глядача, О. Гордієнко провів наступну практичну контрреволюційну роботу: 1. Нав-

⁶⁵ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 62799.

⁶⁶ Там само, арк. 2.

⁶⁷ Це підтверджує висновок про те, що «ряд епізодів, наявних в протоколах допитів, очних ставок багатьох кримінальних справ не знайшли свого відображення у звинувачувальних висновках». Див. *Подкур Р.Ю.* За повідомленням радянських спецслужб. – С. 144.

мисно дозволив постановки націоналістичних п'єс, які підносили польське панство. 2. Засмітив колектив театру класово-чужим і націоналістичним елементом»⁶⁸.

Пов'язаними між собою виявилися архівно-кримінальні справи М. Толстого⁶⁹ і В. Ключа⁷⁰. Після арешту 11 серпня 1937 р. за звинуваченням у шпигунстві та приналежності до «ПОВ», М. Толстого деякий час допитували виключно з приводу його походження і родинних зв'язків. Четвертий протокол від 22 серпня 1937 р. засвідчив різку зміну характеру допиту. Він почався із підтвердження М. Толстим факту співпраці з органами ДПУ НКВС, що спрямувало слідство на викриття його як подвійного агента, оскільки, згідно свідчень одного із учасників «організації», датованих 1933 р., М. Толстой був членом «диверсійної групи «ПОВ»⁷¹. Погодившись із звинуваченням, М. Толстой докладно розповів слідству про свою «контрреволюційну та шпигунську діяльність», а також назвав серед керівних осіб «організації» В. Ключа. Ймовірно, ці свідчення стали підставою для його арешту. Останній протокол допиту М. Толстого від 17 вересня 1937 р. має ознаки тиску. Але він закінчується категоричною відмовою підслідного визнавати факт отримання диверсійних завдань.

Обвинувальний висновок у кримінальній справі М. Толстого повністю побудований на власних свідченнях і містить лише підтверджені ним факти. У висновку, зокрема, зазначено, що «під керівництвом Ключа обвинувачуваний Толстой працював за завданнями польських розвідувальних органів із 1932 р. по 1937 р.»⁷²

В. Ключа заарештували 19 вересня 1937 р., тобто після завершення слідства у справі М. Толстого. В анкеті В. Ключа зазначив, що у 1935 р. його вже заарештовували «за обвинуваченням за ст. ст. 54-11, 54-6», він провів 5 місяців під вартою, не визнав

⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 62799, арк. 25.

⁶⁹ Там само, спр. 58615.

⁷⁰ Там само, спр. 59815.

⁷¹ Там само, спр. 58615, арк. 40.

⁷² Там само, арк. 42.

себе винним, і кримінальну справу закрили⁷³. Ймовірно, цей досвід призвів до того, що під час допиту 8 жовтня 1937 р. В. Ключ категорично відмовився визнавати пред'явлені обвинувачення і не підтвердив жодних «свідчень» інших осіб, зокрема, М. Толстого. Цього разу обрана тактика не врятувала йому життя. Обвинувальний висновок у справі В. Ключа, побудований виключно на свідченнях інших осіб, датованих 1933 р. і 1935 р. У ньому зазначено, що

«обвинувачуваний Ключ винним себе не визнав і повідомив, що незважаючи на те, що він знав перелічених членів “Польської Організації Військової”, та пов'язаним із ними у шпигунській і контрреволюційній роботі не був»⁷⁴.

До групи «шпигунів», які були одночасно обвинувачені у приналежності до «ПОВ», також увійшли К. Шилобрит⁷⁵ і Г. Тарло⁷⁶. К. Шилобрита заарештували 20 січня 1938 р., але його свідчення стосовно інших осіб, датовані 1937 р., долучені до кримінальних справ Я. Думницького⁷⁷ і В. Германовича⁷⁸. Один із перших документів в архівно-кримінальній справі К. Шилобрита – це довідка з відділу УДБ НКВС УРСР про необхідність його арешту. Єдиний протокол допиту у справі К. Шилобрита від 21–22 лютого 1938 р., має ознаки жорсткого тиску на підслідного і, серед іншого, містить вимогу слідчого визнати, що він був подвійним агентом:

«Слідству достеменно відомо, що, як наш таємний співробітник, Ви дезінформували НКВС і є активним учасником контрреволюційного націоналістичного підпілля та агентом іноземної розвідки»⁷⁹.

Допиту передували власноручні свідчення К. Шилобрита про намір повідомити слідство стосовно своєї «контрреволюційної

⁷³ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 59815, арк. 8.

⁷⁴ Там само, арк. 35.

⁷⁵ Там само, спр. 47875.

⁷⁶ Там само, спр. 60795.

⁷⁷ Там само, спр. 51917, т. 1, арк. 15, 16.

⁷⁸ Там само, спр. 61752, арк. 19, 20.

⁷⁹ Там само, спр. 47875, арк. 34.

шпигунської діяльності». Оскільки факти, викладені К. Шилобритом у свідченні, не співпадали з даними, що містилися у згаданій довідці, кримінальну справу значно спростили й задовольнилися свідченнями самого К. Шилобрита. Саме вони стали підґрунтям обвинувального висновку.

Г. Тарло заарештували 20 червня 1937 р. у Москві. Першим, згідно датування документом, долученим до архівно-кримінальної справи Г. Тарло, є донесення райпарткому Кагановичського району м. Києва від 9 лютого 1937 р. У ньому, серед іншого, зазначалося:

«Тарло, який нині працює актором у Польському театрі в Києві, у 1921–1922 рр. був пов'язаний із польською дефензивою»⁸⁰.

Також у справі зберігся «Меморандум про наявні матеріали на Тарло Генріха Самійловича», деякі положення якого повторюються в обвинувальному висновку⁸¹.

Починаючи з першого допиту від 15 липня 1937 р., Г. Тарло заперечував усі пред'явлені обвинувачення і неодноразово відмовлявся ставити свій підпис у протоколах допитів. Слідчі змушені були скласти довідку-характеристику на підслідного, де зазначалося:

«[...] гр-н Тарло Г.С. упродовж 11-кратного допиту проводить провокаторську лінію»⁸².

Наступні допити проводив інший слідчий, який за тиждень склав рапорт, де зазначив, що

«працює із заарештованим Тарло Генрі Самійловичем упродовж семи днів, допитуючи його безперервно»,

але підслідний

«нічого не бажає свідчити, заявляючи про те, що він вважає себе лише затриманим за облудним доносом»⁸³.

Як наслідок, обвинувальний висновок у кримінальній справі Г. Тарло слідчий побудував виключно на свідченнях інших осіб.

⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 60795, арк. 34.

⁸¹ Там само, арк. 3.

⁸² Там само, арк. 24 а.

⁸³ Там само, арк. 29.

Серед послідовних «невизнаних» в інкримінованих їм злочинах були також актори Польського державного театру УРСР К. Олеарський⁸⁴ і Й. Іжикевич (Весенін) та помічник режисера цього театру Я. Думницький⁸⁵.

К. Олеарського заарештували 16 серпня 1937 р. за підозрою у приналежності до «ПОВ» та шпигунській діяльності «на користь однієї іноземної держави»⁸⁶. Документи архівно-кримінальної справи К. Олеарського свідчать про ігнорування слідчими певних невідповідностей. Так, під час допитів К. Олеарському ставили запитання стосовно його участі у гастрольях театру на периферію, зокрема, в обслуговуванні військових частин. У даному випадку ми маємо яскравий приклад маніпулювання співробітниками держбезпеки відомим незаперечним фактом для підтвердження шпигунської діяльності підслідного. Логіка була наступна: перебував у військовій частині – значить, шпигував. Підтвердивши факт своєї участі у гастрольях, у тому числі у військових частинах, К. Олеарський повністю заперечив обвинувачення у шпигунстві.

Приналежність К. Олеарського до «ПОВ» підтверджували свідчення свідків, датовані 1935 р. Компрометуючі матеріали про «проведення контрреволюційної націоналістичної пропаганди серед акторського складу польського театру шляхом розповсюдження контрреволюційної літератури» навіть були зібрані в окремому пакеті⁸⁷.

Але підсумок різнопланового розслідування був закономірний для періоду спрощеного слідства 1937–1939 рр. Незважаючи на те, що слідство доводило факти не лише шпигунської, а й пропагандистської діяльності К. Олеарського, отримало під-

⁸⁴ *Олеарський Казимір Володимирович* (20.12.1904–04.10.1937) – актор Польського державного театру УРСР. Закінчив Польську драматичну студію у м. Києві.

⁸⁵ *Думницький Януш Мечиславович* (1913–16.11.1937) – помічник режисера Польського державного театру УРСР. Закінчив Польську драматичну студію у м. Києві.

⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49893, арк. 2.

⁸⁷ Там само, арк. 20.

твердження свідків про його приналежності до «ПОВ», в обвинувальному висновку зазначався лише факт «шпигунства». Під час «реабілітаційної хвилі» при перевірці кримінальної справи К. Олеарського один із свідків зізнався, що під час слідства він «давав свідчення про своєю злочинну діяльності під моральним тиском слідчого»⁸⁸.

Я. Думницького заарештували 30 вересня 1937 р. Постанова про утримання його під вартою була датована ще 5 серпня 1937 р. У ній зазначалося, що Я. Думницький, «як польський патріот-націоналіст, гуртує навколо себе польську націоналістичну молодь і проводить контрреволюційну пропаганду»⁸⁹.

Однак у постанові від 28 вересня 1937 р. про початок слідства подається вже інше формулювання обвинувачення:

«[...] здійснював шпигунську роботу на території СРСР»⁹⁰.

Це означало корекцію обвинувачення у відповідності до вимог керівництва НКВС УРСР, що наполягало на існуванні «широкої шпигунської мережі польської розвідки в УРСР».

Про попередню оперативну розробку Я. Думницького свідчить постанова про долучення до розслідування «справи-формуляра № 7440, яка викриває обвинувачуваного Думницького Януша Мечиславовича у контрреволюційній діяльності»⁹¹. Наявні у справі протоколи допитів Я. Думницького від 29 і 30 жовтня 1937 р. розкривають жорстке протистояння між підслідним і слідчим, оскільки Я. Думницький категорично відмовлявся визнавати пред'явлені обвинувачення. Тому до обвинувального висновку у кримінальній справі Я. Думницького увійшли лише «свідчення» інших осіб про схвалення підслідним «польської фашистської культури» та розповсюдження

«провокаційних висловлювань про те, що життя польської молоді при існуючому в СРСР устрої перебуває в жахливих умовах»⁹².

⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 49893, арк. 41.

⁸⁹ Там само, спр. 51917, арк. 4.

⁹⁰ Там само, арк. 2.

⁹¹ Там само, арк. 9.

⁹² Там само, арк. 18.

Під час перегляду справи Я. Думницького у 1959 р. було доведено, що свідчення свідків про антирадянську діяльність «викликають сумніви через їхню неконкретність»⁹³.

Й. Іжикевича (Весеніна) заарештували 17 листопада 1937 р. за підозрою у «шпигунстві». У постанові від 21 листопада 1937 р. про початок слідства до попереднього обвинувачення у проведенні «розвідувальної роботи на користь Польщі» додалася участь у «контрреволюційній організації “ПОВ”»⁹⁴.

Оскільки для обвинувачення Й. Іжикевича у «шпигунстві» не вистачало навіть формальних доказів, слідчі почали «вибивати» їх у свідків. Їм ставили єдине запитання:

«Що Вам відомо про контрреволюційну діяльність Іржикевича-Весеніна?».

Саме так слідчі перекручували прізвище підслідного. Це було типовим явищем у цій кримінальній справі. За невеликим виключенням, у долучених до кримінальної справи свідченнях інших осіб підслідного називали або Весеніним (або навіть Єсеніним), або Іржикевичем-Весеніним (саме так зазначене прізвище у початкових документах справи, зокрема, в ордері на арешт). У результаті, слідчі отримали свідчення лише про антирадянські висловлювання і провокаційну поведінку підслідного.

Вимагаючи зізнання, слідчий на допиті 29 листопада 1937 р. «тиснув» на Й. Іжикевича свідченнями інших «членів організації», що були датовані ще 1933 р. Не отримавши конкретних фактів «шпигунської роботи», слідчий за традицією скористався в обвинувального висновку на Й. Іжикевича узагальненими формулюваннями про його пропагандистську діяльність:

«Іжикевич у польському театрі в Києві систематично проводив серед тих, хто його оточував, фашистську пропаганду, спрямовану на дискредитацію та зрив заходів Партії та Радянської влади»⁹⁵.

Обвинувачення у «шпигунстві» слідством не розслідувалося.

⁹³ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 51917, арк. 82.

⁹⁴ Там само, спр. 61759, арк. 2.

⁹⁵ Там само, арк. 24.

Подібним був і хід слідства у кримінальній справі на В. Германовича⁹⁶, якого заарештували 23 листопада 1937 р. за обвинуваченням у «шпигунстві». Під час першого допиту від 28 листопада 1937 р. В. Германович визнав обвинувачення у контрреволюційній діяльності, повідомив слідству факти власної біографії задля пояснення своїх націоналістичних поглядів і розповів про свою контрреволюційну роботу серед акторів Польського державного театру УРСР:

«У розмові з деякими акторами я розпочав обробляти їх у польсько-націоналістичному дусі, запевняючи їх у тому, що Радянська влада ні до чого доброго не призведе, що Правобережна Україна у недалекому майбутньому має відійти до Польщі як до єдиної держави, яка зуміє встановити належний порядок»⁹⁷.

Під час другого допиту 29 листопада 1937 р. слідчий намагався отримати від В. Германовича підтвердження його «шпигунської діяльності». Однак підслідний заперечив наведені факти (нібито «під час перебування поляків на Україні» писав провокаційні статті про жахіття Надзвичайної комісії⁹⁸) і не визнав обвинувачення у «шпигунстві».

Але наявність свідчень про «контрреволюційну націоналістичну роботу» В. Германовича дозволила слідчому змінити статтю обвинувачення та в обвинувальному висновку «цілком обґрунтовано» зазначити:

«У пред'явленому обвинуваченні Германович визнав себе повністю винним»⁹⁹.

Обвинувачення у «шпигунстві» були також пред'явлені Яніні Сліпко¹⁰⁰, Ганні Мудрій¹⁰¹ та Ганні Вігонд¹⁰². Їх заарештували

⁹⁶ Германович Вацлав Марьянович (11.10.1903–21.12.1937) – актор Польського державного театру УРСР.

⁹⁷ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 61752, арк. 15.

⁹⁸ Там само, арк. 17, 18.

⁹⁹ Там само, арк. 24.

¹⁰⁰ Сліпко Яніна Василівна (23.09.1910–14.10.1937) – актриса Польського державного театру УРСР.

¹⁰¹ Мудра (Гаврилова-Мудра) Ганна Микитівна (29.11.1901–28.10.1937) – актриса Польського державного театру УРСР.

¹⁰² Вігонд (Короткова-Вігонд) Ганна Андріївна (1880–17.12.1937) – режисор Польського державного театру УРСР.

згідно із оперативним наказом НКВС СРСР № 00485, хоча вони не мали польського походження. Обвинувальні висновки у кримінальних справах на Г. Мудру¹⁰³, Я. Сліпко¹⁰⁴ та Г. Вігонд¹⁰⁵ побудовані на повідомлених ними фактах, які були інтерпретовані слідчими як прояв «антирадянської та контрреволюційної діяльності».

Кримінальні справи на Я. Думницького, К. Олеарського, Й. Іжикевича і В. Германовича та інших підтвердили сприйняття більшовицьким керівництвом СРСР представників польської громади як «шпигунів і диверсантів Польської держави». Тому для обґрунтування цієї позиції співробітники держбезпеки в умовах спрощеного слідства не гребували маніпуляцією отриманими фактами і свідченнями, фальсифікацією та методами психологічного й фізичного тиску.

Таким чином, узагальнюючи співставлення документів архівно-кримінальних справ акторів, режисерів і директорів театрів, можна зробити наступні висновки. *По-перше*, всі опрацьовані і згадані у дослідженні архівно-кримінальні справи мають ознаки фальсифікації процесу розслідування, що здійснені співробітниками держбезпеки НКВС УРСР, і всі обвинувачення театральних діячів, засуджених до страти, є проявом репресії за політичною, соціальною чи національною ознакою. *По-друге*, на обвинувачення лише частково впливала професійна діяльність фігурантів справи. Це свідчить про спрямованість слідства, перш за все, на отримання «доказів» про «контрреволюційний», «шпигунський чи «терористичний» характер їхньої діяльності. *По-третє*, порівняльний аналіз архівно-кримінальних справ засвідчив, що до «групи ризику» у театральному середовищі, у першу чергу, потрапляли керівні кадри театрів – директори, художні керівники, режисери тощо. Значний відсоток серед розстріляних театральних діячів, акторів Польського державного театру УРСР став результатом репресій за національною ознакою у контексті проведення «польської національної операції».

¹⁰³ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 58648.

¹⁰⁴ Там само, спр. 51339.

¹⁰⁵ Там само, ф. 263, спр. 63894.

Отримані результати варто враховувати у подальших дослідженнях із історії України 1920-х – 1930-х рр., історії театрального мистецтва як доповнення до загальної картини репресій радянської доби. Це дозволить зробити висновки про масштаби і наслідки державного терору для української культури.

Polidovych O. Accusations Against Theatre Workers, executed in Kyiv During the Great Terror, 1937–1938

The purpose of the research is to determine the nature of the accusations against theatre workers – their political views, signs of repression by nationality or cultural background, presence/absence of a professional component; identify probable motives and formal reasons for the arrests; to find out the peculiarities of investigating against theatre actors.

Methodology and methods. The author used the structural-system method of data processing. This method allowed to generalise the information about the political background of accusations and get a synthesis image of repressions in theatre. Key accent the author made on the inner critics of the archival-criminal cases, in particular, on the identification of inconsistencies and contradictions documents

Conclusions. All the archival-criminal cases, which the author worked on, contain the signs of falsification of the investigation. Falsification and distortion of the facts were carried out by the State Security Service of the NKVD of the UkrSSR. There is evidence proving that all charges of theatrical figures sentenced to death were a manifestation of political, social or national repression. The author concluded that the professional activities of the persons involved in the cases only partially influenced the accusations. All this is evidenced by the progress of the investigation aimed at obtaining «evidence» of the «counter-revolutionary», «spy» or «terrorist» nature of the activities of the arrested. A comparative analysis of archival-criminal cases revealed that theatrical executives - directors, art-directors, and so on - came to the «risk group» in the dramatic community. Actors of the Polish State Theater of the USSR made up a significant share of the shootings of theatrical figures. This, in turn, was the result of repression on a national ground in the context of the «Polish national operation».

Key words: Great terror, theatre, repressions, counter-revolutionary activity.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (Comp.) (2000). *Pamiat Bykivni: dokumenty ta materialy*. Kyiv: Ridnyi kraj [in Ukrainian].
2. Bilokin, S. Podkur, R. and Rublov, O. (Comps.). (2007). *Politychni represii v Ukraini (1917–1980 pp.): Bibliohrafichnyi pokazhchyk*. Zhytomyr:

- Polissia [in Ukrainian].
3. Danylenko, V. (Comp.). (2012). *Ukrainska intelihentsiia i vlada: Zvedennia sekretneho viddilu DPU USRR 1927–1929 rr.* Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
 4. Hrankina, O., Omelchuk, D. and Moskovchenko, N. (1997). *Vykorystannia arkhivno-slidchykh sprav hromadian, represovanykh u 1920–1950-ti rr. Metodychni rekomendatsii.* Kyiv [in Ukrainian].
 5. Hrynyshyna, M. (2006). *Teatr ukrainskoi dramaturhii. Suchasna ta klasychna ukrainska piesa na stsenakh teatriv u 1930-kh rr.* Kyiv: Intertekhnolohiia [in Ukrainian].
 6. Nikolskyi, V. (2003). *Represyvna diialnist orhaniv derzhavnoi bezpeky SRSR v Ukraini (kinets 1920-kh – 1950-ti rr.): Istoryko-statystychnе doslidzhennia.* Donetsk [in Ukrainian].
 7. Ocheretianko, V. (1998). Politychna tsenzura v systemi kontroliu za osobystistiu ta suspilstvom: do 80-richchia stvorennia radianskoj tsenzury. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB, 1/2, 70–79* [in Ukrainian].
 8. Petrovskyi, E. (2007). Dokumenty arkhivno-slidchykh sprav yak dzherelo vyvchennia metodiv provadzhennia slidstva orhanamy NKVS na Odeshchyni v period «Velykoho teroru» 1937–1938 rr. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB, 1, 172–188* [in Ukrainian].
 9. Podkur, R. (2000). *Za povidomlenniam radianskykh spetssluzhb.* Kyiv: Ridnyi kraj [in Ukrainian].
 10. Podkur, R. and Chencov, V. (2010). *Dokumenty organov gosudarstvennoj bezopasnosti UCCR 1920–1930-x godov: istochnikovedcheskij analiz.* Ternopol' [in Russian].
 11. Pyrih, R. (Ed.). (1998). *Arkhivno-slidchi sprawy represovanykh: naukovo-metodychni aspekty vykorystannia.* Kyiv [in Ukrainian].
 12. Smolii, V. (Ed.). (2007). *Entsyklopediia istorii Ukrainy.* Vol. 4. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
 13. Smolii, V. (Ed.). (2013). *Entsyklopediia istorii Ukrainy.* Vol. 10. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
 14. Sydorenko, V. (Ed.). (2006). *Narysy z istorii teatralnogo mystetstva Ukrainy XX stolittia.* Kyiv: Intertekhnolohiia [in Ukrainian].
 15. Tomashpil's'ka, L. (1996). Oltar skorboty: teatral'ni diyachi Ukrayiny – zhertvy stalins'koho teroru. *Vitchyzna, 5–6, 65–98* [in Ukrainian].

16. Tomazova, N. (2018). Dolia dyrektoriv Polskoho tetru Ivana Lypynskoho ta Oleksandra Hordiiienka-Letuhina. *Ukrainska bibliohrafistyka*, 16, 104–116 [in Ukrainian].
17. Tomazova, N. (2016). Aktrysa Polskoho teatru Hanna Mudra: biohrafichna rozvidka. *Ukrainska bibliohrafistyka*, 14, 106–115 [in Ukrainian].
18. Tron'ko, P. (Ed.). (1991). *Represovane kraieznavstvo (20–30-ti roky)*. Kyiv: Ridnyi kraj [in Ukrainian].
19. Veselovska, H.I. (2010). *Ukrainskyi teatralnyi avanhard*. Kyiv: Feniks [in Ukrainian].

<https://doi.org/10.15407/vuchk2019.02.073>

УДК 94(477.60) «1920/30» Сніжне

Микола БРИВКО*

Політичні репресії 1920–1930-х рр. у контексті мікроісторичного дослідження: місто Сніжне Донецької області

Метою дослідження є вивчення перебігу політичних репресій 1920–1930-х рр. у радянській провінції на прикладі невеликого шахтарського міста Сніжне Донецької області. Зокрема, проаналізувати вплив політичних репресій на громаду міста та соціально-економічний розвиток шахтарського регіону.

Методологія і методи. Методологічною основою дослідження стали принципи історизму та об'єктивізму. Застосування мікроісторичного підходу дало можливість поглянути на механізм втілення і використання політики державного терору у 1920–1930-х рр. на прикладі конкретної міської громади. Для опрацювання виявлених джерел автор використав проблемно-хронологічний, порівняльний, статистичний методи.

* *Бривко Микола Вікторович* – науковий співробітник НІМЗ «Биківнянські могили» [ORSID <https://orcid.org/0000-0002-7959-8505>; e-mail: niksneg425@gmail.com].